

ПОРТРЕТ МИТЦЯ НА ТЛІ “ЧЕРВОНОГО” СТОЛІТТЯ

Рецензія на монографію: “Марочко В.І. Зачарований Десною:
Історичний портрет Олександра Довженка. –
К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 285 с.: іл.”

Олександр Довженко виступає в українському літературознавстві, культурології, мистецтвознавстві однією із найпопулярніших постатей. Здається, так було завжди – і за доби найлютішого сталінського терору, і упродовж нетривалої хрущовської відлиги, й у часи вдосконалення “розвинутого” соціалізму, і сьогодні – в незалежній Україні. Як наслідок, витворився колосальний масив наукових досліджень та публіцистичних творів, який охопив позірно всі сторони життя і аспекти творчого спадку великого митця.

Отож необхідно віддати належне професійному історику, який вирішив проаналізувати уже відомий і віднайдений ним особисто біографічний та дотичний до діяльності О.Довженка матеріал, з точки зору свого фаху, тобто в історичному контексті. Автор відкидає “вигадки любителів сенсацій”, натомість знаходить найвірогідніші пояснення “білим плямам” у біографії кіномитця. Ключем, за допомогою якого дослідник намагається відчинити двері до таємниць, виступають або джерела, включно з документами особового походження, або аналіз історичних реалій глибоко опрацьованої ним історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Знаний дослідник голодомору 1932 – 1933 рр., очевидно, не випадково звернувся до постаті творця “Землі”, “Арсеналу”, “Щорса”, знаменитої “Зачарованої Десни”, “України в огні” і “Щоденника”. Останні, як відомо, потужно впливали не на одне покоління української інтелігенції, поставивши наші уявлення про Україну доби Другої світової війни з голови на ноги, у нормальну позицію. Поза художніми образами, породженими генієм, його палким і проникливим словом, важко відтворити науково достовірну картину суворої доби.

Особливістю книжки з поетичною і глибоко символічною назвою, на нашу думку, є строга й послідовна відповідність джерельній базі. Як відомо, історик у своєму ремеслі скутий жорсткою необхідністю документально підтверджувати свої сентенції, а тим паче гіпотези. Автор монографії усвідомлював, що поставлена дослідницька мета – відтворити портрет постаті такого масштабу, вмонтований в історичне тло, не маючи доступу до його архіву, - справа вельми ризикована. Проте він, вірогідно, сподівався, що корпус доступних документів у поєднанні з літературним доробком та кінотворами може подолати добре відому несприятливу обставину, що перекрила довженкознавцям шлях до його архіву.

Уже на початку вступу Автор визначає тональність своєї книги: “Життя і творчість Олександра Довженка жертвовні і героїчні. Він дарував смертним тепло і надію, просочуючись крізь пітьму соціального зла, політичного цинізму, байдужості номенклатури, заздрощів і відвертої ненависті улесливих “худруків” від мистецтва” [С. 17]. Жертвовність, героїзм – такі засади бачення істориком життєвого призначення його героя. Але уже з перших рядків, і щойно наведена цитата це підтверджує, впадає в очі ще одна особливість тексту: поєднання науковості змісту із публіцистичним характером викладу. Можливо, у ревнителів чистоти жанру вона й викличе заперечення, але нам імпонує. Той невичерпний заряд поетичної наснаги, що міститься у творчості О.Довженка, створює таке потужне поле довкола його постаті, що кожний, хто підійде достатньо близько, неминуче зазнає впливу. З іншого боку, великий майстер слова і художнього образу заслуговує, щоб про нього не писали “канцеляритом”, до того ж обраний Автором стиль робить книжку значно доступнішою для читача, котрий не має спеціальної підготовки, хоча й фахівець одержить насолоду від прекрасної, емоційно насиченої мови.

* Тут і надалі посилання на дану працю.

У двадцяти шести невеликих за обсягом розділах дослідник докладно аналізує всі перипетії нелегкого життєвого шляху свого героя. При цьому він намагається привернути увагу до тих аспектів біографії, які рідко потрапляли в поле зору дослідників із табору соцреалізму, котрі назагал цікавилися соціальним походженням, майновим цензом, партійною приналежністю тощо. Так, у розділі з промовистою назвою: “Сьома дитина козацького роду” В.Марочко торкається питання про недоречність маніпулювання “цифрами старого і нового стилю” у застосуванні до біографічних даних, бо “сосницький хлопчик Сашко народився серпневого, а не вересневого дня”, а водночас вказує на символіку числа сім: “Він народився сьомою дитиною, що є символічно, адже в церковних книгах ця цифра – свята і таємнича” [С. 36]. Незважаючи на те, що історія батьківської родини Довженка вже досить відома, стислі, але інформаційно насичені, емоційно забарвлені портрети його батьків викликають цікавість і людське співчуття. Автор слушно зауважує, що цю українську родину підкосила трагедія: із чотирнадцяти дітей одинадцять померли, “не досягнувши життєвого розквіту”. Можливо, феномен О.Довженка і пояснюється тим, що він прагнув заповнити своїми образами, словами, картинками, думками ту лакуну, яка витворилася у світі від такої несправедливості долі.

Слідкуючи за розвитком сюжету, як його подає В.Марочко, ловиш себе на думці, що про його Довженка не можна сказати – типовий життєвий шлях, вибір пересічної людини тощо, хоча, на перший погляд, все, що відбувалося із юнаком, вкладається в поняття доби. Варто задуматися над тим, скільки “переламів”, за вдалим висловом І.Дзюби, пережили люди, народжені у 90-х рр. XIX ст., тільки замолоду: самодержавна Росія, її крах, УНР доби Центральної Ради, гетьманат, УНР доби Директорії, встановлення радянської влади. В.Марочко показує О.Довженка не героєм, котрий воював на боці української влади, а радше розгубленою людиною, яка зазнала чимало поневірянь: його упродовж короткого часу двічі ледве не розстріляли – перший раз чекісти, а вдруге – поляки [С. 51].

Проте для О.Довженка завжди багато важило право вибору. По закінченні громадянської війни він став “совслужачим”, але у липні 1922 р. відмовився від дипломатичної кар’єри заради того, щоб обрати шлях “вільного художника” і навчатися малювання у приватній школі професора Єккеля. Відтак дипломатична служба у поєднанні з навчанням у Берліні принесла несподівані результати: “В Україну Довженко повернувся художником, одруженим, із пакунками диппошти, безпартійним”. З серпня 1923 до червня 1926 р. він працював професійним художником-ілюстратором, спеціалізуючись головню в жанрі політичної карикатури [С. 64, 65]. Автор, ретельно проаналізувавши політичну спрямованість критичних стріл молодого митця, чесно визнав, що “якісний стрибок ілюстратора Сашка від політичної публіцистики до всесвітньо знаного майстра “Звенигори” – загадка феномена самого Довженка” [С. 70]. Це важливе, як на нас, зауваження, можна витлумачити й так, що засобами, які є в розпорядженні історика, виявити момент метаморфози – перетворення гусениці в метелика – важко, проте цей набір у вправних руках допоможе побачити, як у картинах Довженка відображалися реалії доби. Відчувається, що Автор при цьому найбільший пістет виявив до “Звенигори”: “Одних вона приваблювала соціальними фарбами, інших – філософською композицією сюжетів, – зазначає він, – а небайдужих до всього українського – яскравим вираженням національної самобутності народу” [С. 78 – 79]. Багатомірність, глибина фільму, на думку В.Марочка, пояснюється відсутністю “соціального замовлення” – тієї гамівної сорочки для бунтарських, сповнених химерними ідеями душ, яка тяжко позначилася і на долі Довженка.

У книжці на основі документів розвінчується уявлення про тріумфальне сходження митця шаблями слави від фільму до фільму під ласкавою увагою вождя. Друга половина 20-х – 30-і рр. позначилися масованою атакою на українську інтелігенцію з боку правлячої партії, радянських органів, представників панівної російської культури. У розділі “Український сепаратизм” на кінофабриці в Одесі” на основі документів, що зберігаються в Одеському обласному архіві, переконливо відтворено непривабливу картину засилля російських діячів у колективі кінофабрики. Автор зумисне підкреслює, що “конфлікти виникали саме на ґрунті національному та суто мистецькому” [С. 98], бо російськомовні митці не просто байдуже, але відкрито вороже ставилися до політики українізації. Як у наші дні заїжджі російські “зірки” естради вимагають для себе уваги, гідної осіб королівської крові, так і тоді – запрошені з Москви режисери й артисти користувалися

різними преференціями, включно з високими гонорарами, а свої працівники скіли без діла.

Зрештою, така доля могла спіткати й Довженка, але своїм могутнім талантом він, як тараном, пробив мури бюрократичних перешкод, змусив заговорити про себе увесь світ, привернув увагу Сталіна.

Однією з безсумнівних заслуг Автора став його жорсткий, прискіпливий аналіз стосунків вождя і митця. Сталінові, безперечно, імпонувала роль “мецената”, але ще більшу насолоду давало відчуття, що Довженко, як і всі інші генії Радянського Союзу, повністю залежить від його волі, а то й примхи.... А Довженко змушений був мовчки спостерігати, як один за одним зникають у пащеці невиситого молоха його друзі. “Секоти” стежили за кожним його кроком, навіть якщо у В.Марочка викликає певну недовіру факт прощання О.Довженка з покійним Миколою Хвильовим, то сама задушлива атмосфера цькувань, переслідувань, підглядань, доносів і наклепів передана у монографії з переконливістю, від якої стає моторошно. До неї варто додати і пильну, невідступну увагу задрісників різної масті й походження. Від них теж не було порятунку. Змучений режисер написав листа Сталінові. Автор так коментує цей крок: “Від розстрілу режисера могли врятувати М.Шолохов, О.Фадєєв, які інколи зверталися з подібними проханнями до кремлівського вампіра, якому подобалося слухати їхні уклінні прохання, іноді навіть виконував їх, забираючи частку душі кожного з прохачів. Уточений з усіх боків, балансуючи на межі арешту і самогубства, Довженко “здався” в полон тиранові” [С. 159]. Фільми “Аероград”, “Щорс” – історик трактує як “повернення боргу вождю” за збережене “фізичне життя”. Звичайно, це так, але майстерність геніального режисера давала йому змогу навіть у межах “соціального замовлення” ставити прекрасні фільми, причому їхній гатунок визначається не тільки художньою досконалістю, але й виразно національним духом. Напередодні війни він користувався загальним визнанням, довірою вождів – кремлівського – Сталіна і нижчого рангу – М.Хрушова, і навіть співробітники НКВД, пильнуючи за словами і вчинками митця, змушені були констатувати, що “Довженко – особистість яскрава, яка говорить все, про що думає, і “не здатна на які-небудь таємні дії” [С. 193].

Цей виразно позитивний, успішний, хоча й непевний з огляду на залежність від прихильності вождя, статус розлетівся вщент після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз. Автор твердить і переконливо аргументує вибір свого героя за нових, екстраординарних умов: “Війна пробудила в Довженкові характерний для кожної людини інстинкт самозбереження, але не власного, насамперед національної ідентичності українців, їхньої культури” [С. 196]. Кінематограф відступає на другий план, натомість постає Довженко – трибун, публіцист і письменник. Українською візитівкою у тій страшній війні може слугувати його знаменитий сценарій “Україна в огні” і не менш знаменитий “Щоденник”. Здається, більше ніде “гірка правда війни” не була виявлена з такою нещадною прямоотою, а захист простих людей – українців, що найбільше потерпали від її законірностей і випадковостей, ніде не прозвучав так щиро і людяно. Оце “зачарування” Десною – великою українською рікою, яка для Довженка стала символом цілої України, вступило в конфлікт з радянським офіційним патріотизмом і перемогло.

Війна явила українця, який повстав із крові мільйонів “чорних свиток”, страждань батьків, руїн Хрещатика як невмирущий Фенікс. Цього Система вибачити Довженку не могла. Справа не тільки у інвективах проти високих чиновників чи в тому, що Довженко “пожалів” півки для вождя – загальний тон і “Щоденника”, і кіносценарію, й невеликих публіцистично заострених новел – неминуче приводить читача до висновку, який тільки не так давно обгрунтували історики (ті з них, котрі посміли подивитися правді в обличчя): війна проти німецького фашизму була бездарно програна радянським керівництвом на чолі з “полководцем всіх часів і народів”, а виправляли ситуацію, великою “кров’ю” рятуючи свою Батьківщину від загарбників, громадяни й патріоти, а не лакузи вождів.

Ця правда, яка відкрилася Довженкові і якої він не хотів приховувати, зробила його особистим ворогом Сталіна і привела до зразкового, сзуйськи продуманого судилища у кремлівських стінах. Зустріч з розгніваним вождем тривала більше години, але здалася Довженкові “вічністю”. Своє сприйняття її він довірив сторінкам щоденника. Мабуть, немає в Україні освіченої людини, яка б не читала сповнених гіркоти рядків: можна тільки уявити собі, який тягар був на душі у людини. Сталін, безумовно, непогано

вивчив психологію своєї жертви. Покарання, яке він обрав, вражає своїм цинізмом: дозволено жити в Москві, працювати на студії “Мосфільм”, а перебування в Україні заборонено. Проте відірвати Довженка від України нікому не під силу: від відчаю його врятували не скільки робота над кінопроектом “Мічурін”, стільки згадка апро теплі води рідної ріки, які переносили його в дитинство, робота над “Повістю полум’яних літ”, “Поемою про море”. Історик чимало місця приділив аналізу останнього твору, виявивши ще одну грань таланту митця – глибокого інтересу до проблем екології, які тісно перепліталася у його світобаченні з соціальними та національними питаннями. На думку дослідника, Довженко прагнув: “відкрити очі можновладцям і суспільству на жахливі наслідки діяльності “соціальних селекціонерів”, які задля тимчасового успіху і переможних фанфар, орденів і власного добробуту вдалися до необачного “перетворення природи” [С. 252 – 253]. На жаль, і сьогодні “орденоносці” байдужі до тих питань, які до останнього подиху хвилювали великого сина України.

Здається, Ромен Ролан колись зауважив: “Не все сучасне – геніальне, але все геніальне – сучасне”. Понад півстолітній рубіж, що віддаляє нас від передчасної смерті О.Довженка, підтвердив його “вічність” у сенсі актуальності й конечної необхідності для нинішніх поколінь. У контексті ж рецензованого дослідження буде справедливим виокремити останній його розділ “Довженко – історик своєї епохи”. Узагальнюючи зміст своєї праці, В.Марочко закликає подивитися на життєвий і творчий шлях свого героя – з позиції аналізу його внеску в історичну науку. Звичайно, тут йдеться не про буквальну відповідність: дослідник слушно зазначає, що прагнення стати професійним істориком у Довженка не було, а художні фільми – не документальні. Але О.Довженко любив свій народ і відзначив на сторінках щоденника, у кадрах, художній прозі такі його риси і моменти буття, що їх можна трактувати як цілісне історичне бачення доби. Все, що він створив, узгоджується з оцінками сучасних вчених, включно із загальною кількістю жертв голодомору. Особливо виділяється у книжці роль О.Довженка як історика війни. Історичні візії проникливої, оригінальної творчої особистості не відрізняються оптимізмом, а подекуди вражають трагізмом.

Загальний підсумок дослідження вселяє, однак, певну надію: “Епоха Сталіна покалічила душу кіномитця, але не зламала його волі. Вагання – писати “Пісню про Сталіна” чи “Зачаровану Десну”, які терзали його на час “відступництва”, в 1943 р., схилили до улюбленого твору, до теми Десни – душі й чистоти українського народу” [С. 274].

Звичайно, О.Довженко ще не раз буде привертати до себе погляди дослідників. У межах однієї монографії навряд чи можна вичерпати всі теми, дотичні до життя і творчості генія. Але задум Автора, як на нашу думку, увінчався успіхом. Він показав митця людиною, розіпнутою на жорстких конструкціях зловісного породження “червоного”, згідно з оцінкою М.Поповича, століття – радянської державної машини, яка пізнала злети і падіння, зазнала цькування, пройшла випробування славою, але не зламалася і не зрадила найдорожчого – свого українства, назажди залишилася “зачарованою Десною”.

Людмила Студьонова

ПРО ЗЕМЦЯ, НАУКОВЦЯ І НЕ ТІЛЬКИ

**(Половець В. М. Уманець Федір Михайлович (1841 - 1917 рр.). -
Чернівці: Просвіта, 2006. - 146 с.)**

Багата земля Чернігівська достойними іменами. Так само, як історичними подіями, котрі більшість цих імен викреслили з нашої пам’яті. Серед них - видний земський діяч Федір Михайлович Уманець. Походив із старовинного козацького роду з Глухівщини. У 1887 - 95 рр. працював у Глухівській повітовій земській управі, з 1895 р. - у Чернігівській губернській управі, залучивши до праці у земстві талановитих письменників Бориса